

## Miten kuvaannollisuus selittää sanoja? (Ante Aikio)

Viimeaikainen keskustelu etymologisen tutkimuksen tilasta (*Tieteessä tapahtuu* 1-3/2001) nostattaa esiin yleisiä kysymyksiä deskriptiivisyyden luonteesta kielissä ja sen asemasta etymologisessa tutkimuksessa. Deskriptiivisyyttä on jo vanhastaan pidetty yhtenä etymologisen selityksen muotona ja nimenomaan sanan "omaperäisyyden" osoituksena. Sen osuutta etymologisen tutkimuksen teorianmuodostuksessa ei kuitenkaan ole liiemmin problematisoitu. On kysyttävä, mitä deskriptiivisyys sanan alkuperästä selittää ja mitä ei, ja mitä ylipäänsä voimme tietää muinaisten kantakielten deskriptiivisanastosta. Kommentit liittyvät Eino Koposen kirjoituksessaan ("Lainaako vain?" *Tieteessä tapahtuu* 3/2001: 55-58) esittämiin etymologioihin ja hänen teoreettis-metodologisiin lähtökohtiinsa. Muihin keskustelussa esille tulleisiin asioihin ei tässä oteta kantaa.

Sillä, mikä on deskriptiivistä nykyisissä suomalaiskielissä ja mikä on ollut deskriptiivistä kantasuomessa ei ole suoraa implikaatiota paljon varhaisempiin kielen tasoihin, kuten uralilaiseen kantakieleen. Vaikka sanat *terä* ja *tora* olisivat alun perin deskriptiivisiä, kuten Eino Koponen on esittänyt (s. 56), tällaista etymologista väitettä ei voida perustella nojautumalla vain suomalaiskielten deskriptiiviisiin malleihin. Sanoilla *tora* ja *terä* on, kuten Koponenkin toteaa, vastineita etäisissä suomen sukukielissä: sanan *terä* levikki ulottuu ainakin mariin saakka, ja samaan yhteyteen kuuluvat varsin todennäköisesti myös permiläiskielten 'reunaa jne.' ja unkarin 'tikaria' merkitsevät sanat. Sanalla *tora* taas on mm. 'painimista' merkitseviä vastineita jopa uralilaisen kielikunnan toisella ääri laidalla, samojedikielissä.

Tällaisissa tapauksissa olisi tarkasteltava kaikkien uralilaisten kielihaarojen deskriptiivi- ja ekspressiivisanastoa, jotta voitaisiin esittää perustellumpia oletuksia siitä mikä on ollut deskriptiivistä kantaauralissa. On silti epävarmaa, saavutettaisiinko silloinkaan kovin selvää näkemystä kantaauralin deskriptiivisten sanojen muodostuskeinoista. Koposen omin sanoin näet "käsitksemme näiden kantakielten [esim. kantaauralin] sananmuodostusopista ja äännerakenteesta olisivat koko lailla toiset, jos päätelmemme pohjana olisi nykyisin tunnetun fragmentin sijaan kielen koko sanasto". Tämä epätietoisuushan koskee myös deskriptiivisanojen muodostuskeinoja.

## Deskriptiivisyyden kiemuroita

Asiaa valaisee suomalais- ja saamelaiskielten deskriptiivisanaston vähäinenkin vertailu. Deskriptiivisissä ja onomatopoeettisissa sanoissa esiintyvät runsaat vokaalivaihtelut (*surista, sorista, siristä, säristä* jne.) ovat tyypillisiä nimenomaan suomalaiskielille -

saamessa tällaiset pesueet eivät ole yhtä lukuisia, ja osa niistä voi olla suomen kielen vaikutusta. Mitä tulee deskriptiivisanoille tyypillisiin konsonantteihin, saamessa erityisiä attraktiokeskuksia ovat dentaaliaffrikaatta *c*, *z*, suhusibilantti *š* ja palataalinasaali *nj* (vrt. esim.

pohjoissaamen *cizáš* 'pikkulintu', *cikcut* 'nipistellä', *cissat* 'pissata', *cirgut* 'ruiskuta', *njeaz zi* 'irvistys', *njeašši* 'rapakko', *njoalccas* 'litimärkä', *šlinzi* 'pehmenyt kala', *šlietnjut* 'kiilua'). Kielihistoriallisesti saamen affrikaattaa *c*, *z* vastaa kuitenkin suomessa klusiili *t* ja nasaalia *nj* suomen *n*, eivätkä nämä äänteet ole mitenkään ekspressiivisiä; konsonantti *š* taas on saamessa myöhäistä alkuperää eikä esiinny vanhassa sanastossa.

Vaikka saamelainen ja suomalainen kielihaara ovat toisilleen läheisimmät uralilaiset kieliperheet, niiden deskriptiivisanojen muodostuksessa on selviä eroja, joskin myös yhtäläisyyksiä. Joka tapauksessa suomalaiskielten deskriptiivisiä malleja ei sellaisenaan voida suoraan projisoida edes yhteiseen suomalais-saamelaiseen kantakieleen, saati vielä varhaisempaan kantauraliin. Muuten päädytään subjektiivisuuteen tai relativismiin, joka sallii eri kielten asiantuntijoiden vetävän erilaisia ja keskenään ristiriitaisia johtopäätöksiä siitä, mitä kantauralin sanoja olisi syytä pitää deskriptiivisinä.

Sama kritiikki voidaan myös kohdistaa Koposen oletukseen (s. 56-57) sanojen *pura*, *purra*, *purkaa* ja *purista* yhteenkuuluvuudesta. Sanoista kaksi ensimmäistä palautuu kantauraliin, kun taas viimeinen on selvästi kantasuomessa syntynyt onomatopoeettinen uudismuodoste eikä yksin sen nojalla voida rekonstruoida kantauraliin mitään "deskriptiivistä juurta" *\*pur-*. Lisäksi nykyisten uralilaista äännehistoriaa koskevien teorioiden (Juha Janhunen, Pekka Sammallahti) mukaan sanoihin *pura* ja *purra* rekonstruoidaan eri vokaalit ensi tavuun (kantauralin *\*pura*'pura, naskali, *pora*', *\*pori-* 'purra t. syödä'), joten niitäkään ei voida kytkeä toisiinsa ainakaan selittämättä tätä äännesuhdetta. Osa ongelmasta on ilmeisesti liian luottavainen suhtautuminen *Uralisches Etymologisches Wörterbuchin* (UEW), joka ei ole äännehistorian (rekonstruktioiden) osalta ajantasainen. Pulmaa ei myöskään poista monenlaisten vokaalivaihteluiden salliminen deskriptiivisiksi väitetyissä sanoissa, sillä nämä vaihtelut ovat osittain suomalaiskielten erityispiirteitä eikä niitä voi ilman muuta yleistää (kanta)uralilaisiksi. Lisäksi tällaisessa ajattelussa on vahva kehäpäätelmän maku, kun oletettuja vaihteluita perustellaan juuri deskriptiivisyydellä.

Käsitellessään sanojen *kehä*, *kehkerä* ja *kehrä* suhdetta (s. 57) Koponen vetoaa *kehän* ja *kehkerän* väitettyyn yhteenkuuluvuuteen (Terho Itkonen) ja UEW:n näkemykseen sanan *kehkerä* alunalkuisesta deskriptiivisyydestä. Tällaisia oletuksia ei voida *a priori* ottaa etymologisen analyysin lähtökohdaksi eikä perustella niillä myös sanan *kehä* deskriptiivisyyttä, saati lähteä liittämään vielä sanaa *kehrä* edellä mainittujen yhteyteen. Kyseessä on *circulus in demonstrando*, sillä muitakin loogisesti mahdollisia lähtökohtia selvästi on. Ensimmäiseksihän analyysin olisi koeteltava nollahypoteesia, jonka mukaan sanat *kehkerä*, *kehä* ja *kehrä* eivät ole etymologisessa yhteydessä keskenään.

Lisäksi on huomattava, että jos sanat *kehkerä* ja *kehä* ovat yhteydessä keskenään, tämä suhde voidaan selittää monella tavoin: voihan *kehä* olla aivan neutraali sana, josta muodostettu hämärtynyt johdos *kehkerä* on sekundaaristi saanut deskriptiivistä väriä (tosin tämänkin johtosuhteen olettaminen sisältää eräitä äänteellisiä ongelmia). Etäisempien vertauskohtien etsintä ei etymologiaa pelasta, vaan päin vastoin: jos sanajoukkoon lähdetään vielä yhdistämään sanaa *kehto*, tämä vie vain monitulkintaisuuden lisääntymiseen eikä etymologian selkiytymiseen. Kysymykset näyttävät tulkintaprosessin mittaan vain kasautuvan, mutta tieteellisen metodin pitäisi päin vastoin vähentää niitä ja johtaa alkutilannetta selkeämpään lopputulokseen. Syntyvän monitulkintaisuudenhan Koponen itsekin myöntää, mutta jättää näköjään tämän seurauksen huomiotta: ongelma on nimittäin tuloksena oleva relativismi, joka nostaa löyhät deskriptiiviset pesueet samanarvoisiksi hyvin perusteltujen rinnastusten kanssa, tai tarjoaa heikkoa selitystä nollahypoteesin tilalle.

## Kriteerien venytystä

Pitäisikö sanan deskriptiivisyys (todellinen tai oletettu) nähdä osoituksena sen alkuperästä? Deskriptiivisyys sinällään on vain toteamus sanan ominaisuuksista. Toki monet deskriptiiviset sanat ovat alkuperältään kielensisäisiä spontaaneja muodosteita, mutta näin ei ole suinkaan aina: sekä lainasanat että kielen neutraalit perintösanat voivat saada deskriptiivistä väriä. Affektiivisiin tarkoitteisiin viittaavissa sanoissa esiintyy viljalti äännevaihtelua, kuten alun perin lainalähtöiset *perkele*, *pirkale*, *pentele*, *perskutti*; *helvetti*, *halvattu*, *hiivatti*, *helkkari*. Deskriptiivisiä väännelmiä voi syntyä täysin neutraaleistakin sanoista, kuten esim. saamessa sanasta *fanas* 'vene' muodostetut pejoratiiviset variantit *fancis*, *vanca*. Äännevaihtelua ja deskriptiivisyyttä ei sellaisenaan ole tarpeen pitää osoituksena sanan alkuperästä.

Deskriptiivisyyden korottaminen keskeiseksi sanojen selitysmalliksi on saanut Kuposella tuekseen moninaisia merkityksen siirtymiä ja eriytymiä. Semanttinen aukko niinkin erilaisten sanojen kuin *tora* ja *terä* välillä on kyllä kurottavissa umpeen Kuposen tapaan, mutta metodisesta näkökulmasta kyseessä on vain yksi löysä kriteeri lisää. Mikä hyvänsä semanttisen kriteerin höllennys johtaa mahdollisten yhdistelmien eksponentiaaliseen kasvuun, koska lähtömerkityksestä voidaan johtaa muita merkityksiä monin eri tavoin.

Tämä on helppo osoittaa tilastollisesti / matemaattisesti huolimatta siitä, että merkityksen läheisyyttä on tietysti mahdotonta määritellä eksaktisti. Oletetaan, että sanalla *a* on keskimäärin *n* läheistä merkitystä. Jos sallitaan semanttinen yhdistäminen yhden välimerkityksen kautta, *a*:sta lähtevien mahdollisten semanttisten polkujen

määrän odotusarvo on  $n(n-1)$ ; kahdella välimerkityksellä taas  $n(n-1)^2$ , kolmella  $n(n-1)^3$  jne. Jos esimerkiksi  $n = 10$  (ei järin suuri arvio), niin  $n(n-1)^3 = 7290$ .

Eksponentiaalisesti kasvavien yhdistelymahdollisuuksien vuoksi sellaisten moniportaisten assosiaatioketjujen kuten 'tora, riitely' ~ 'sohia, törkkiä' ~ 'pistellä' ~ 'teräväkärkinen ase' ~ 'terä' hyväksyminen ei ole perusteltavissa. Kun tällainen metodi yhdistetään väliin äännekriteereihin, saadaan etymologin käyttöön niin kaikkivoipa työkalu, että sillä saavutetut tulokset menettävät merkityksensä. Ajatusrakennelmien spekulatiivisuus kasvaa nopeasti sitä mukaa kun edetään kauemmas lähtökohdasta. Lopulta esitetyt sanavertailut päästään abstrahoimaan "deskriptiiviseksi juuriksi", kuten *\*tVr(C)*-. Juurihypoteesin relevanssia onkin vaikea ymmärtää siksi, että se näyttää olevan pikemminkin käytetyn assosiativisen metodin tulos kuin etymologisen analyysin väline.

Tähän liittyy myös konsistenssin vaatimus. Etymologinen tutkimus muodostaa yhtenäisen tutkimuskentän, eikä selitysmallin hyväksyttävyyden kriteerejä voi asettaa kutakin alkuperätyyppiä varten erikseen. Jos semanttisesti ja äänteellisesti löyhät rinnastukset sallitaan kun sanoja yhdistellään kielen sisällä sanaperheiksi, ei ole perustetta vaatia tiukkoja kriteerejä muiltakaan etymologioilta - perustuvathan kriteerit viime kädessä siihen, millaiset merkityksen siirtymät ja äännekehitykset oletetaan mahdollisiksi ja todennäköisiksi. Deskriptiivisellä metodilla tuntuukin olevan yhtymäkohtia omnikomparativismiksi kutsuttuun suuntaukseen, jossa pyritään vertailemaan maksimaalista määrää kieliä keskenään - siitäkin huolimatta, että metodien tavoitteet ovat jokseenkin päinvastaiset. Molemmissa nimittäin sallitaan sanavertausten kaikinpuolinen löyhyys. Ainoa selvä ero tuntuu olevan, että edellinen metodi pyrki löytämään samantapaisia sanoja kielen sisältä, jälkimmäinen taas kielten väliltä.

Ilmeisesti deskriptiivisyyttä *an sich* ei pitäisi nostaa kovin korkealle hierarkkiselle tasolle etymologisessa tutkimuksessa, koska menetelmää vaivaa sekä metodinen heikkous että tulosten epämääräisyys. Lisäksi äänteellisen mielivallan salliminen kielen historian tulkinnassa vie pohjaa äännehistoriallisilta teorioilta ja tätä kautta koko yleisuralilaiselta etymologiselta tutkimukselta. Ovathan äännehistoria ja etymologia keskenään erottamattomassa riippuvuussuhteessa, ja edellistä on mahdotonta tutkia lähtemättä äänne muutosten yleisen säännönmukaisuuden oletuksesta. On toki myönnettävä, että myös varhaisissa kantakielissä on esiintynyt kaikenlaista äännemaalailua ja deskriptiivisyyttä, mutta sen yksityiskohtien selvittäminen ei näytä olevan kielihistorian nykyisin keinoin mahdollista.

*Kirjoittaja on assistentti Oulun yliopiston Giellagas-instituutissa.*